

מכון ירושלים לחקר ישראל

גאו-פוליטיקה של יצירת פנתיאון: קבורתו של מוחמד עלי באל-חַרַם אל-שריף/הר-הבית, 1931

מעוז עזריהו ויצחק רייטר

**חברי הוועד המנהל
מכון ירושלים לחקר ישראל**

דן הלפרין, יו"ר

אברהם אשרי

דוד ברודט

פרופ' חנוך גוטפרינד

רענן דינור

פרופ' סרג'יו דלה-פרגולה

ד"ר אריאל הלפרין

רות חשין

סלי מרידור

פרופ' אילן סלומון

גיל ריבוש

דינה רצ'בסקי

ד"ר אהוד שפירא

ד"ר עמנואל שרון

מנהל המכון: מאיר קראוס

פרסומי המכון רואים אור

בתמיכת הקרן לירושלים

מכון ירושלים לחקר ישראל

**גאו-פוליטיקה של יצירת פנתיאון:
קבורתו של מוחמד עלי
באל-חַרַם אל-שריף/הר-הבית, 1931**

מעוז עזריהו ויצחק רייטר

2015

מחקרי מכון ירושלים לחקר ישראל מס' 446

**גאו-פוליטיקה של יצירת פנתיאון:
קבורתו של מוחמד עלי באל-ח'רם אל-שריף/הר-הבית, 1931**

מעוז עזריהו ויצחק רייטר

© 2015, מכון ירושלים לחקר ישראל
בית חי אלישר
רח' רד"ק 20, ירושלים 9218604

© 2015, The Jerusalem Institute for Israel Studies
The Hay Elyachar House
20 Radak St. 9218604 Jerusalem

<http://www.jiis.org>
<http://www.jiis.org.il>
E-mail: machon@jiis.org.il

על המחברים

מעוז עזריהו הוא פרופסור לגאוגרפיה פוליטית של התרבות בחוג לגאוגרפיה ולימודי הסביבה באוניברסיטת חיפה. מחקריו עוסקים בעיצוב זהות לאומית ועירונית, בהיסטוריה פוליטית של שיום רחובות ובעיצוב הזיכרון הציבורי ומרחבי הנצחה בישראל ובגרמניה. ספרו האחרון **על שם: היסטוריה ופוליטיקה של שמות רחובות בישראל** ראה אור ב-2012.

יצחק רייטר הוא פרופסור ללימודי האסלאם, המזרח התיכון וארץ-ישראל. הוא עומד בראש החוג ללימודי ארץ-ישראל במכללה האקדמית אשקלון ומשמש חוקר בכיר במכון ירושלים לחקר ישראל ובמכון טרומן למחקרי שלום באוניברסיטה העברית. ספרו האחרון הוא: **Contesting symbolic landscape in Jerusalem: Jewish/Islamic conflict over the Museum of Tolerance at Mamilla cemetery**. Brighton, Chicago and Toronto: Sussex Academic Press (2014).

תודות

מאמר זה ראה אור לראשונה באנגלית ותודתנו למרים פרנק שתירגמה את המאמר לעברית בכישרון רב ולסונדוס עבאסי שעזרה באיתור מידע מהעיתונות הערבית. מחקר של יי רייטר "מקומות קדושים משותפים בארץ-ישראל: בין אלימות לסובלנות בהיבט השוואתי" מומן על ידי הקרן הלאומית למדע (מס' 967/12) והמחבר מודה לקרן על התמיכה הנדיבה, למכללה האקדמית אשקלון ולרשות המחקר של המכללה.

פרופ' רייטר מבקש גם להודות למכון ירושלים לחקר ישראל, ביתו המחקרי הראשי ולמכון טרומן למחקרי שלום, הנותן אף הוא אכסניה ותמיכה למחקריו שנים רבות.

אנו מודים לחמוטל אפל ממכון ירושלים לחקר ישראל על העריכה של הפרסום והבאתו לדפוס במקצועיות רבה ולאסתי ביהם על העיצוב והעימוד שנעשו בסבלנות רבה ובכשרון.

תוכן העניינים

7	מבוא.....
9	הרקע הגאו-פוליטי.....
12	מעשה במברקים.....
15	קביעת סדר היום: נקודת מבטו של המופתי.....
17	חלקת הקבר.....
19	תפקיד הנציב העליון וממשלת המנדט.....
20	פוליטיקה של הזמנות.....
22	התגובה הציונית I: מאחורי הקלעים.....
25	התגובה הציונית II: תגובה פומבית.....
29	מסע ההלוויה.....
31	סיכום.....

מבוא

הפוליטיקה של קבורה מתאפיינת, בין השאר, ביצירתו של פנתיאון לאומי: בתי קברות ואתרי קבורה שהקבורה בהם מעידה על ההכרה במעמדו של המת ובפועלו.¹ כאתר קבורה, פנתיאון לאומי הוא אתר מקודש של הזיכרון הציבורי: הוא משמש מקום לעריכת טקסים לאומיים ויעד לעליה לרגל של מי שמבקשים לכבד את זכרם של הקבורים שם. כפי שמראה המאמר שלפנינו, מעבר למחויבות לקבורה מכובדת, יצירת אתר קבורה המשמש כפנתיאון עשוי גם לתת ביטוי לחזון גאו-פוליטי.

ביום שישי ה-23 בינואר 1931 הובא לקבורה בירושלים המנהיג ההודי-מוסלמי מוחמד עלי ג'והר, שמת בלונדון ב-4 בינואר. הוא נטמן בחלקת קבורה שהוכנה במיוחד למטרה זאת במתחם הר הבית (אל-חרם אל-שריף). קבורתו של מוחמד עלי בירושלים הייתה פרי יזמתו והתנהלה בפיקוחו של חאג'י אמין אל-חוסייני, המופתי הגדול של ירושלים וראש המועצה המוסלמית העליונה (להלן ממ"ע) בתקופת המנדט הבריטי בארץ. עבור המופתי הירושלמי, קבורתו בהר הבית של המנהיג ההודי-מוסלמי היוותה הצהרה גאו-פוליטית אשר כוונה במיוחד למצב את אל-קודס (ירושלים) ואל-חרם אל-שריף (הר הבית) כיעדי פולחן וכמרכזי כובד פאן-אסלאמיים. היה זה גם אמצעי לגיוס סולידאריות פאן-אסלאמית ומחויבות למען תושביה המוסלמים של פלשתינה, כמו גם תמיכה במנהיגותו של המופתי הגדול בקרב כלל החברה הערבית-פלסטינית.

הקבורה של מוחמד עלי בירושלים מוזכרת רק בשולי הספרות האקדמית שעוסקת בפוליטיקה הערבית-מוסלמית בתקופת השלטון הבריטי בארץ.² במאמר זה אנו מציעים

¹ לגירסה האנגלית של מאמר זה ראו:

Azaryahu, M. & Reiter Y. (2015). "The (Geo)Politics of interment: An inquiry into the burial of Muhammad Ali in Jerusalem, 1931", *Israel Studies*. 20(1), pp. 31-56.

תודתנו למרים פרנק שתירגמה את המאמר לעברית.

מחקרו של י' רייטר "מקומות קדושים משותפים בארץ-ישראל: בין אלימות לסובלנות בהיבט השוואתי" מומן על ידי הקרן הלאומית למדע (מס' 967/12) והמחבר מודה לקרן על התמיכה הנדיבה.

על בתי קברות וקבורה ראו:

Maoz Azaryahu, 1996. "Mount Herzl: The Creation of Israel's National Cemetery", *Israel Studies* 1(2), pp. 46-74; Avner Ben Amos, *Funerals, Politics and Memory in Modern France 1789-1996*

(Oxford: Oxford University Press, 2000).

² Uri M. Kupferschmidt, *The Supreme Muslim Council, Islam under the British Mandate for Palestine* (Leiden: E.J. Brill, 1987), p. 192

הערבית הפלסטינית 1939-1929 (תל-אביב: עם עובד, 1978), עמ' 24-29; אילן פפה, *אצולת הארץ – משפחת אל-חוסייני ביוגרפיה פוליטית* (תל-אביב: מוסד ביאליק, 2002), עמ' 280.

ניתוח היסטורי מפורט על הגאו-פוליטיקה של קבורת מוחמד עלי בירושלים. הניתוח מבוסס על עיתוני התקופה בערבית ובעברית, וכן על חומר ארכיוני בריטי וציוני. הנחת המוצא של הניתוח ההיסטורי היא שקבורתו של מוחמד עלי בירושלים הייתה הפקה פוליטית בקנה מידה נרחב, בה היו מעורבים שחקנים פוליטיים שונים בעלי מטרות ואינטרסים מוגדרים.

בנוסף לאל-חוסייני, שכאמור יזם וקידם את הקבורה, פעלו שחקנים מרכזיים אחרים, ביניהם שוכת עלי (Shawkat Ali) אחיו של המת, שתמיכתו ביוזמה של המופתי הייתה תנאי הכרחי. שחקנים אחרים היו הממשלה הבריטית בלונדון ובמיוחד הנציב העליון בירושלים אשר ייצג את האינטרסים האימפריאליים בפלשתינה. תפקידה של ההנהגה הציונית, ובעיקר זה של הקולונל פרדריק הרמן קיש (Kisch) – ראש המחלקה הפוליטית בסוכנות היהודית, היה מורכב. בדומה ליריביו הפוליטיים של המופתי בקרב החברה הערבית בפלשתינה המנדטורית, כך היה גם חלקה לכאורה של ההנהגה הציונית מוגבל לצפייה מהצד בהפקה מושקעת של המופתי שזכתה לתמיכה של הממשלה הבריטית.

הרקע הגאו-פוליטי

קבורת מוחמד עלי בירושלים הייתה מהלך של תעמולה פוליטית, שעלה בקנה אחד עם האינטרסים, קצרי הטווח וארוכי הטווח, של המופתי. מחד, מירב מאמציו הופנו למאבק נגד הקמת הבית הלאומי היהודי ומאידך קידום שאיפותיו הגאו-אסטרטגיות נתקל בהתנגדות גוברת של האופוזיציה בחברה הערבית-מוסלמית למנהיגותו. גולת הכותרת של המאבק שניהל המופתי בסוף שנות העשרים של המאה הקודמת הייתה המערכה להגנת 'אל-בוֹקְאָק' (הכותל המערבי), מפני, מה שהיה מבחינתו, האיום הציוני על האתרים הקדושים לאסלאם בירושלים. המאבק התמקד במאמץ להבטיח את השליטה המוסלמית על מתחם הכותל המערבי ומניעת הרחבת זכות התפילה ליהודים. בעקבות המהומות האנטי-יהודיות שהתחוללו בקיץ 1929 (מאורעות וטבח תרפ"ט), שאפה הממשלה הבריטית בפלשתינה לפתרון של פשרה, בעוד אמין אל-חוסייני, כפי שציין יהושע פורת, ביקש להפוך את ההגנה על אל-בוראק למערכה פאן-אסלאמית כדי להפעיל לחץ של מנהיגים מוסלמים על הממשלה הבריטית לתמיכה בעמדה הבלתי מתפשרת של ערביי ארץ-ישראל בסוגיית הכותל המערבי בפרט והסכסוך על ארץ-ישראל בכלל.³

בנושא פלשתינה זכה המופתי לתמיכה בקרב מוסלמים הודים שהיו רוב תושביה המוסלמים של האימפריה הבריטית. בעידן של טרום ההכנסות הגדולות מנפט במזרח התיכון, רבים בעולם הערבי פנו לנסיכי הודו ועשיריָה למתן סיוע כספי לצרכים דתיים ולמטרות צדקה. מחויבותם של המנהיגים המוסלמים-הודים הייתה חשובה מאין כמוה לאל-חוסייני, בזכות משאביהם הפיננסיים ותרומותיהם להגנה על אינטרסים ערביים בפלשתינה, כמו גם הלחץ שהיה בכוחם להפעיל על הממשלה הבריטית לתמיכתה בנושא הערבי-מוסלמי.⁴

חשיבות מיוחדת הייתה לקשריו של אל-חוסייני עם שני האחים ממוצא הודי-מוסלמי – מוחמד ושוכת עלי – ולתמיכתם בו. מוחמד עלי ג'והאר (1878-1931) היה עיתונאי, משורר ומעל לכל מנהיג הודי-מוסלמי בולט, שהנהיג את תנועת החליפות ההודית יחד עם אחיו שוכת. במסגרת קמפיין פוליטי-דתי פאן-אסלאמי אשר הושק בראגי (Raj; הודו הבריטית) נוסדה ועדת החליפות על ידי מוחמד עלי ב-1924. ועדת

³ יהושע פורת, **צמיחת התנועה הלאומית הערבית הפלסטינאית 1918-1929** (תל-אביב: עם עובד, 1976), עמ' 220.

⁴ **דואר היום**, 31 בספטמבר 1931, עמ' 1.

החליפות התנגדה לביטול מוסד החליפות העות'מאני ושאפה לאחד את כל המוסלמים תחת שרביטו של שלטון חליפה חדש. מוחמד עלי היה גם בין מייסדיה של הליגה הכול-הודית המוסלמית, ושימש כנשיאה.

הקשר הפוליטי בין מוחמד עלי ואמין אל-חוסייני התחיל בשנות ה-20 המוקדמות של המאה שעברה. ב-1922 פנה אל-חוסייני לעלי וביקש לשלוח משגיח לאכסניה הודית (Al-Zawiyah Al-Hindiyya) בירושלים.⁵ משלחת פלשתינאית-מוסלמית שיצאה לחיג'אז באותה שנה פרסמה קול-קורא ל"הודו וארצות מוסלמיות אחרות" בקריאה להכשיל את מה שהיא תארה ככוונת היהודים להפוך את מסגד אל-אקצא למקום תפילה ליהודים.⁶ בנסיבות אלה משלחת ערבית-פלשתינאית בת שלושה חברים, בהנהגתו של ג'מאל אל-חוסייני (1892-1982), מזכיר האגודה המוסלמית-נוצרית הפלשתינאית, ביקרה בהודו בחודשים נובמבר 1923-יוני 1924 לשם גיוס כספים עבור שיפוץ מסגד אל-אקצא. המופתי עצמו נפגש עם האחים לבית עלי במהלך העליות לרגל למכה בשנים 1924 ו-1926.⁷ בשנת 1928 ביקר מוחמד עלי בפלשתינה ושהה זמן קצר בירושלים. במהלך הביקור ביקש המופתי את תמיכת היהודים המוסלמים בעמדה הערבית-מוסלמית הנוקשה נגד הרחבת זכות תפילה ליהודים בכותל המערבי. מעורבותם של היהודים המוסלמים התממשה עם ההחלטה לערוך בהודו את 'יום פלשתינה' (Palestine Day) ב-16 מאי 1930.⁸

המופתי טיפח את הקשר ההודי-מוסלמי. מנקודת מבטו לקשריהם הקרובים של האחים לבית עלי עם הממשלה הבריטית היה יתרון בלתי מבוטל. קשרים אלה שקפו את הקרע בינם לבין גאנדי, בעל בריתם הקודם. כמנהיגי המיעוט המוסלמי בראג', הם לא תמכו בחזון עצמאותה של הודו בעלת רוב הינדי.⁹ לקראת סוף 1930 נסע המופתי לקהיר להיפגש עם המשלחת המוסלמית מהודו בהנהגתם של האחים לבית עלי שהייתה בדרכה מהודו ללונדון כדי להשתתף בוועידת השולחן העגול על עתיד הראג'. בפגישתם גבשו הצדדים תכנית פעולה לתמיכה בערביי ארץ-ישראל.¹⁰ המופתי שגר את עוזרו ג'מאל אל-חוסייני ללונדון על מנת לשמור על קשר קרוב עם האחים, במיוחד עם שוכת עלי.¹¹

Omar Khalidi "Indian Muslims and Palestinian waqf", *The Jerusalem Quarterly* 40 (Winter 5 (2009/10), pp. 52-58

Sandeep Chawla, "The Palestinian Issue in India Politics in 1920s", pp. 27-42, in **Communal and pan-Islamic Trends in Colonial India**, edited by Mushirul Hasan (New Delhi: Manohar, 1981), p. 29, quoted by Khalidi, n. 4

Kupferschmidt, pp. 193-4 ⁷

⁸ פורת, **ממהומות למרידה**, עמ' 24.

⁹ שם, שם.

¹⁰ **הארץ**, 11 בינואר 1931, עמ' 1.

¹¹ פורת, **ממהומות למרידה**, עמ' 24.

בחזונו הגאו-פוליטי של המופתי אל-קודס אמורה היתה להפוך למרכז אסלמי דתי שימשוך אליו את העולם המוסלמי כולו, כמו גם לשמש יעד לעולי רגל מוסלמים בדרכם חזרה ממצוות החאגי בחגי'אז. גם כתגובה למימוש פרויקטים ציוניים, כגון פתיחת האוניברסיטה העברית בהר הצופים ב-1925, פעל המופתי למען כינונה ופתיחתה של אוניברסיטה אסלאמית על מנת לשדרג את מקומה של העיר כמרכז לימוד אסלאמי. שוכת עלי תמך ברעיון הפיכתה של ירושלים למרכז אסלאמי במסגרת תנועת הח'ילאפה, מאחר שהעיר נתפסה כמרכז ניטראלי מבחינתם של שליטים מוסלמים, שהשתעשעו ברעיון כי יתמנו למשרת הח'יליפה. שוכת עלי לא תפס את אל-קודס כמושב הח'יליפה, כי אם כמרכז אסלאמי שישפיע על העולם המוסלמי כולו. בראייתם המשותפת את אל-קודס כמרכז מוסלמי כלל-עולמי, המופתי ושוכת עלי היו, לכאורה, בעלי ברית גאו-פוליטיים.¹²

בשלהי 1930 גברה ההתנגדות הפוליטית למופתי בחברה הערבית-פלשתינאית. למרות גדלות חזונו הגאו-פוליטי של המופתי ושיתוף אסטרטגי פאן-אסלאמי עם מנהיגים הודים מוסלמים נראה היה כי האיום על מעמדו כנשיא המועצה המוסלמית העליונה (ממ"ע) היה ממשי. האופוזיציה האשימה אותו בשחיתות ובניהול כושל של נכסי הוואקף ומוסדות אסלאמיים אחרים שהיו תחת פיקוחה הישיר של הממ"ע.¹³ לדוגמה, המופתי הואשם בשינוי ייעוד של בתי קברות מוסלמים חשובים לצורך הקמת מיזמי בנייה ופיתוח.¹⁴ האופוזיציה ניצלה את המשבר הכספי של הממ"ע והכריזה על בחירות לנשיאות כדי להביא להדחתו של אל-חוסייני.

¹² דבר, 11 בספטמבר 1931, עמ' 5.

¹³ דבר, 11 בספטמבר 1931, עמ' 5.

¹⁴ יצחק רייטר, מקום מבטחו של אלה – פרשת בית הקברות ממילא ומוזיאון הסובלנות: המאבק על הנוף הסמלי והפיזי (ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2011), עמ' 112-123.

מעשה במברקים

מוחמד עלי נפטר ב-4 בינואר 1931, בגיל 53. הידיעה על מותו הופיעה ב'טיימס' של לונדון הבריטי וב'דבר', עיתון ההסתדרות בארץ-ישראל, ב-5 בינואר. בעוד שה'טיימס' התמקד בפעילותו הפוליטית בהודו, 'דבר' הדגיש את פעילותו למען ערביי ארץ-ישראל.¹⁵ דבר מותו של מוחמד עלי לא תפס, בתחילה, מקום מרכזי בתודעת ערביי ארץ-ישראל. העיתונות, הן הערבית והן העברית דיווחו, בעיקר, על המאבק בין המופתי למתנגדיו.¹⁶ מצב זה השתנה מספר ימים לאחר מכן, עם פרסום הכוונה לקבור את מוחמד עלי בהר הבית.

המשפחה חשבה כי יש לקבור את מוחמד עלי בדלהי, מקום הקבורה של אמו ובני משפחה אחרים¹⁷ ודברים ברוח זו פורסמו בעיתונות.¹⁸ אך ב-9 בינואר דיווח עיתון 'הארץ' כי הוא ייקבר בירושלים.¹⁹ היזמה הייתה של המופתי אך נדרש שיתוף פעולה מצד האח שוכת על מנת להוציא את רעיון הקבורה בירושלים מהכוח אל הפועל.²⁰ לכאורה, מעורבותו הפעילה של המופתי התחילה עוד לפני מותו של מוחמד עלי. העיתון 'פלסטין' דיווח כי על ערש מותו קיבל מוחמד עלי מברק מהמופתי, בה נאמר כי אלפי ערבים התפללו במסגד אל-אקצא לשלומו והחלמתו המהירה. על-פי הדיווח, מוחמד עלי השיב למופתי, שהוא מקווה לשחרור פלסטין ולכך שמתחם אל-אקצא ואל-בוראק לא ייפגעו.²¹ למעט דיווח זה אין הוכחה כי חליפת איגרות זו אכן התקיימה אך מאחר וניתן לכך פרסום לאחר מותו של מוחמד עלי, נראה בברור כי כוונת המופתי הייתה לרכוב על גלי האהדה למוחמד עלי ולתמיכתו הגלויה בפלסטין ערבית-מוסלמית. מסע הלוויה של הארון לירושלים החל ב-7 בינואר, כשהמופתי שלח מברק לשוכת עלי בלונדון, בו הציע לקבור את המנהיג ההודי-מוסלמי במתחם מסגד אל-אקצא בירושלים, "כמתבקש ממעמדו ושמו (של מוחמד עלי) בעולם המוסלמי".²² קרוביו הסכימו לכך. פְּנִיָה הציבוריות

¹⁵ Times (London), 5 January 1931, p. 18; **דבר**, 5 בינואר 1931, עמ' 1.

¹⁶ **הארץ**, 4 בינואר 1931, עמ' 1; 5 בינואר 1931, עמ' 1.

¹⁷ מברק שוכת עלי לאמין אל-חוסייני, 8 בינואר 1931, Public Record Office, London FO 371/15330, [להלן: **PRO**].

¹⁸ **הארץ**, 8 בינואר 1931, עמ' 2; **פלסטין**, 9 בינואר 1931, דיווח שנמסר למשפחה שממשלת בריטניה תממן את הוצאות הסעת הארון להודו.

¹⁹ **הארץ**, 9 בינואר 1931, עמ' 1.

²⁰ פורת, **ממהומות למרידה**, עמ' 24.

²¹ **פלסטין**, 6 בינואר 1931.

²² **הארץ**, 11 בינואר 1931, עמ' 1.

של המשפחה יוצגו על-ידי האח, שוכת עלי, ובתשובתו למופתי הוא הביע את הסכמתו להצעה: "ידידיו ובני משפחתו של מוחמד עלי מעריכים עמוקות את הכבוד שנפל בחלקו להיקבר ליד מסגד אל-אקצא".²³

מעניין לציין כי שני דיווחים עוקבים שנשלחו מסוכנות 'רויטרס' בנושא המברק שנשלח על-ידי שוכת עלי למופתי מצביעים על שתי גרסאות שונות לאותו עניין.²⁴ על-פי הדיווח הראשון, קרוביו של מוחמד עלי נתנו את הסכמתם לקבורתו בירושלים ונאמר בפירוש שזוהי יזמתו של המופתי. על-פי הדיווח השני, הייתה זו משאלתו, על ערש דווי, של מוחמד עלי להיקבר במקום הקדוש.²⁵ על-פי גרסה זו, המופתי נענה לבקשתו של המת וקבורתו באל-חרם אל-שריף הייתה מימוש צוואתו של הנפטר, בעוד שאחיו והמופתי היו רק המוציאים לפועל. למעט הידיעה שהפיצה סוכנות הידיעות 'רויטרס', אין עדות אחרת לבקשתו זו של מוחמד עלי. מה שוודאי הוא כי מברק האישור ששלח שוכת עלי למופתי לא תמך בגרסה זו. במברק ציין רק כי, "מוחמד עלי הזכיר את ירושלים כבדרך אגב לפני מותו".²⁶

לקבורתו של מוחמד עלי באל-חרם אל-שריף היה דרוש אישור של ממשלת בריטניה. הממשלה בלונדון לא התייעצה בנושא עם הנציב העליון בפלשתינה,²⁷ אלא הנחתה אותה ב-7 בינואר לסייע בסידורי הקבורה.²⁸ הקשרים הקרובים בין האחים עלי לממשלה הבריטית השתקפו בתגובה האוהדת של המשרד לענייני מושבות לפנייתו של שוכת עלי לקבור את אחיו בירושלים. הדבר גם שירת את השלטון הבריטי בהודו. מותו של מוחמד עלי לוהה בפרצי אלימות בין המוסלמים להינדים. ב-5 בינואר פרצו מהומות בבומבי (מומבאי כיום), כאשר מוסלמים מיליטנטים כפו סגירתם של מפעלים וחנויות ועצרו את תנועת כלי הרכב בכבישים, כולל אופניים.²⁹ ב-6 בינואר פרצו מהומות בקראצ'י, כשמוסלמים שהשתתפו בתהלוכת זיכרון מחו נגד הנפת דגל מפלגת הקונגרס.³⁰ האפשרות שקבורת מוחמד עלי תצית מהומות בהודו הייתה ממשית, עובדה שהצביעה

²³ מברק שוכת עלי לאמין אל-חוסייני 8 בינואר 1931, PRO.

²⁴ פלסטין, 11 בינואר 1931; הארץ, 12 בינואר 1931, עמ' 2.

²⁵ הארץ, 9 בינואר 1931, עמ' 1; Palestine Bulletin, 9 January 1931, p. 1.

²⁶ אל-ג'אמעה על-ערבייה, 11 בינואר 1931, עמ' 3.

²⁷ הנציב העליון הודה בכך בפגישתו עם הקולונל פרדריק קיש, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, שנערכה ב-9 בינואר 1931, פרדריק קיש, יומן ארץ-ישראלי (תל אביב: אחיאסף, תרצ"ט), עמ' 401.

²⁸ שוכת עלי כתב במברק למופתי שממשלת הוד מלכותה הנחתה את הנציב העליון בארץ-ישראל לסייע

בסידורי הקבורה ככל שיידרש. ראו גם הארץ, 12 בינואר 1931, עמ' 1.

²⁹ פלסטין, 10 בינואר 1931.

³⁰ Times, 7 January 1931; פלסטין, 9 בינואר 1931.

על מניע בריטי לתמיכת ממשלת בריטניה בקבורתו בפלשתינה. העיתון הערבי 'אל-כרמלי' התייחס באופן גלוי לשמועות, שהממשלה הבריטית העלתה את רעיון קבורתו בירושלים.³¹ העיתון הכחיש את השמועה, אך טען כי אכן ההחלטה הביאה תועלת לבריטניה מאחר ש"ברגע קריטי זה היא (ההחלטה) מנעה הפגנות שהיו פורצות בקנה מידה גדול ברחבי הודו בעת קבורת מוחמד עלי שם (בהודו)". לפי 'אל-כרמלי', "זוהי הסיבה לכך שאין ספק שהממשלה תביע את הערכתה לשירותו של המופתי והיא תגמול לו בכיבוד זכויות הערבים בפלשתינה".

הקבורה של מוחמד עלי בירושלים אושרה על-ידי הממשלה הבריטית ב-7 בינואר. סוכם בין המופתי לשוכת שהארון יישלח באניית הקיטור 'נארקונדה' שאמורה הייתה לעגון בפורט סעיד במצרים, ב-21 בינואר. תוכנן שעם הגעתה לנמל תיערך קבלת פנים המונית בהשתתפות משלחת מלכותית.³² מפורט סעיד יישלח הארון לירושלים ברכבת ויגיע לתחנתו הסופית ביום שישי, 23 בינואר. הקבורה עצמה הייתה שיאו של תהליך שכלל שאלות של פרוטוקול, עיצוב חלקת הקבר ותכנון מסע ההלוויה. התכנית כולה הייתה כרוכה גם בתעמולה שניהלו המופתי ועושי דברו, שהייתה מכוונת להשפיע על הציבור הערבי לשם גיוס תמיכה פוליטית למופתי ולמאבקו במתנגדיו בחברה הערבית-מוסלמית בארץ-ישראל.

גם על רקע המאבק המר שהתחולל בין המופתי לבין מתנגדיו במועצה המוסלמית העליונה, קבורתו המתוכננת של המנהיג ההודי-מוסלמי בירושלים זכתה לתהודה רבה בעיתונות הערבית והעברית באמצעות פרסום הביוגרפיה שלו ודיווחים על הנסיבות הפוליטיות של קבורתו בפלשתינה ועל ההכנות הנערכות לקראת טקס הקבורה. התכנון היה כרוך בהקמת אתר קבורה ובארגון מסע וטקסי הלוויה והממ"ע מינתה ועדה מיוחדת לארגון סידורי ההלוויה והקבורה.³³ למרות התערערות מעמדו הפוליטי זכה תפקודו של המופתי כעומד מאחורי הפקת הקבורה הזו להכרה מצד כל השחקנים הפוליטיים בתקופת המנדט הבריטי בפלשתינה.

³¹ **דבר**, 29 בינואר 1931, עמ' 1.

³² **פלסטין**, 22 בינואר 1931.

³³ **הארץ**, 15 בינואר 1931, עמ' 1.

קביעת סדר היום: נקודת מבטו של המופתי

ביום שישי, 9 בינואר 1931, נאמרו תפילות לזכרו של מוחמד עלי במסגדים ברחבי הארץ. מכובדים מוסלמים רבים השתתפו בתפילה המרכזית במסגד אל-אקצא. המטיף, שיח סעד אל-דין אל-חיטיב, הילל ושיבח את תרומתו של הנפטר לאסלאם בכלל ולעניין "פלסטין הערבית" בפרט.³⁴

עבור המופתי, הקבורה של מוחמד עלי בירושלים הייתה אמצעי של תעמולה פוליטית. אל-ג'אמעה אל-ערבייה, עיתון הממ"ע, שמש כזרוע המרכזית במערכת התעמולה של המופתי והמסר היה פשוט וקצר: קבורתו של מוחמד עלי בירושלים הייתה אות הוקרה והערכה למנהיג המוסלמי-הודי הדגול, אשר תמך באופן שאינו משתמע לשתי פנים במופתי ובמאבקו הבלתי מתפשר נגד האיום הציוני על המקומות הקדושים המוסלמים. ב-8 בינואר דיווח העיתון כי האחים לבית עלי תכננו לארגן ועידה פאן-אסלאמית בלונדון למען פלסטין ערבית, במאמץ להגן על הבעלות המוסלמית על מתחם הכותל המערבי.³⁵

השבחים לאחים עלי והכוונת תשומת הלב לחשיבות הגאו-פוליטית של קבורתו בירושלים, סייעו לדימוי הציבורי של אמין אל-חוסייני. בדיווחיו על הנפטר ועל ההכנות לטקס ההלוויה טפח אל-ג'אמעה אל-ערבייה את דמותו של המופתי כמי שמסוגל ל"מעשים גדולים" בזירה הפוליטית-מוסלמית הבינלאומית. באותו יום דיווח העיתון כי הוועדה המוסלמית בחיפה, האופוזיציונית לאל-חוסייני, שלחה מברק לשוכת עלי ולתנועת החילאפה ההודית, בו צוין כי ערביי חיפה מביעים את צערם העמוק על מותו של מוחמד עלי, אשר נודע במאמציו "להצלת פלסטין ממצבה הנוכחית" ו"בפעילותו למען הרחבת הסולידאריות האסלאמית בהודו, בכל הנוגע למקומות הקדושים בפלסטין".

בעוד שעיתון הממ"ע שמש אמצעי תעמולה של המופתי, הרי שדיווחים חיוביים בעיתונים ערביים אחרים היו גם הם בעלי חשיבות באופן שבו הוכיחו כי המופתי הוא שקבע את סדר היום הפוליטי. העיתון החיפאי אל-כרמלי ציין כי יוזמתו של המופתי הינה גמול הוגן למשפחתו של מוחמד עלי וקבורתו באל-אקצא מסייעת לחיזוק הקשרים בין שבעים מיליון הודים-מוסלמים לבין אל-קודס ופלסטין ומהווה תקדים למנהיגים ערביים אחרים אשר יבקשו להיקבר במקום.³⁶ ברוח דומה פרסם העיתון 'מיראאית אל-שרק', שנודע בקרבתו למתנגדי המופתי כי "דעתם של הנאורים היא שמעשה גדול זה

³⁴ אל-ג'אמעה על-ערבייה, 11 בינואר 1931, עמ' 3.

³⁵ שם, 8 בינואר 1931, עמ' 2.

³⁶ הארץ, 16 בינואר 1931; ראו גם 1, p. *Palestine Bulletin*, 16 January 1931.

הוא צעד ראשון לקראת מעשים גדולים יותר ומנהיגים מוסלמים רבים יבקשו להיקבר בקרבת אל-חרם אל-שריף. בדרך זו יתחזק הקשר בין העולם המוסלמי לפלסטין ועוצמת ההתנגדות לתנועה הציונית תלך ותגבר.³⁷ דברים אלה לא הצביעו על מגמה חדשה או מקורית בעיתונות הערבית אך השתמע מהם, בבירור, כי הייתה הסכמה בקרב האופוזיציה לתכניתו של המופתי.

פגישת הממ"ע שהתקיימה ב-12 בינואר עסקה בהכנות להלוויה ולא נידונו שום נושאים הקשורים למחלוקת בין המופתי לבין מתנגדיו.³⁸ בימים הספורים שלפני מסע ההלוויה, שמרו מתנגדי המופתי מבין חברי הממ"ע על פרופיל נמוך. העיתון האופוזיציוני 'מיראאית אל-שרקי' הסביר כי הסכסוך לא הסתיים אך האופוזיציה דחתה את מאמציה לערב את ממשלת המנדט במחלוקת עד לאחר טקס הקבורה.³⁹ לפי פרשנות מהצד היהודי, מתנגדי המופתי בממ"ע היו מודעים לפוטנציאל ההון הפוליטי שהוא יצבור, יחד עם זאת הם גם היו ערים לכך שדעת הקהל הערבית תמכה ללא תנאי ביוזמת המופתי ובמסר האנטי-ציוני שעמד מאחוריה.⁴⁰ היו לכך עדויות בעיתונות הערבית שהיללה את המופתי על שתדלנותו ותיאורים בלשון מליצית לא היו יוצאי דופן. לאחר טקס הקבורה כתב עיתון 'פלסטין': "יוזמת המופתי לקבור כאן את מוחמד עלי באה בהשראת האל, ששואף לכסות את אל-קודס במיליוני אנשים שיבואו לעזרתה בשעת צרה מול היהדות העולמית."⁴¹

³⁷ הארץ, 18 בינואר 1931.

³⁸ דבר, 13 בינואר 1931, עמ' 1.

³⁹ דבר, 19 בינואר 1931, עמ' 4.

⁴⁰ העולם, 10 בפברואר 1931, עמ' 120.

⁴¹ פלסטין, 24 בינואר 1931.

חלקת הקבר

לא ברור האם המופתי חשב על מקום מסוים כאשר העלה את רעיון קבורת מוחמד עלי בקרבת מסגד אל-אקצא. קדושת המתחם הייתה כרוכה בהצבת גבול בין האזור הקדוש לבין הטמא. מיקומו של בניין 'אל-מדרסה אל-ח'אתונייה' שגבל עם הקיר המערבי של הר הבית, מעל הכותל המערבי, התקבל כאתר מתאים לקבר. בית הספר (המדרסה) ממקם צפונית לשוק הכותנה (סוק אל-קטאנין) ודרומית ל'מדרסה אל-ארעזינייה' ולשער הברזל (יבאב אל-חדיד).

הבניין נבנה כמדרסה בשנת 1354 אך לא שימש, מעולם, כבית ספר אלא כאכסנייה לעולי רגל רמי מעלה.⁴² בימינו מוכר הבניין כ'דאר אל-ח'טיבי' משום שהוא היה תחת ניהול הקדש מוסלמי – וקף של משפחת ח'טיב. לבניין שתי קומות וחצר פתוחה. קומת הקרקע ששימשה לקבורה כבר הכילה חדר עם קבר מקומר (ייתכן שקברה של 'אועיול ח'אתון', אך ללא כתובת הקדשה)⁴³ כשבצדו הצפוני נמצאת הכניסה ומדרום לו חדר תפילה שכולל 'מחראבי'. חלק זה של הבניין יועד כאתר קבורה.

ההסכם בין הממ"ע לבין משפחת ח'טיב הושלם ב-12 בינואר.⁴⁴ חדר הקבר ממוקם מעל לכותל המערבי ומול אבן השתייה (בתוך כיפת הסלע). השטח שהוקצה לקבורה במדרסה הוא 56 ממ"ר; המשטח מרוצף בשיש,⁴⁵ וכך גם המצבה, אשר עוצבה על-פי צורתם המסורתית של קברי קדושים מוסלמים.⁴⁶ הממ"ע לקחה על עצמה ליצור פתח בין חצר המסגד לבין הקבר ונתנה הסכמתה לכך שמשפחת ח'טיב תשמור אצלה את המפתחות לחדר הקבורה.⁴⁷ הדלתות והחלונות המערביים הפונים לחצר הפתוחה נחסמו בעוד שחלון מזרחי (כלומר לכיוון אל-חרם אל-שריף) הפך לפתח הכניסה היחיד למתחם הקבורה.⁴⁸ מאחר שהמפתח מצוי בידי המשפחה בלבד, מבקרים מזדמנים יכולים לצפות בקבר רק דרך החלון.

Michael Hamilton Burgoyne, **Mamluk Jerusalem** (Jerusalem: The British School of Archaeology, ⁴² 1987), p. 343.

⁴³ אועיול ח'אתון אל-קזאנייה אל-בע'דאדייה הייתה כנראה אשתו של אמיר קזאן שאה. ההקדש הורחב בשנת 1380 על ידי בתה איספהאן. לתאור המבנה ותולדותיו ראו: "Kahtuniyya Madrasa" Asali, Kamil at http://archnet.org/sites/one-site.jsp?site_id=7899 מצטט את המקורות הבאים: J., **Jerusalem in History: 3000 B.C. to the Present Day** (London & New York: Kegan Paul International, 1997), pp. 189-191; Burgoyne, pp. 343-355; Najm, Ra'ef et al. **Kunuz al-Quds** (Milan: Sgdos, Brugherio, 1983), pp. 247-8; Al-Ulaymi, Mujir al-Din. **Al uns al-jalil bi-tarikh al Quds wa'l-Khalil** (Amman: Maktabat al-Muhtasib, 1973), p. 32; Al-Umari, Ahmad Ibn Yahya and Kamil al-Jaburi, **Masalik al-absar fi mamalik al-amsar** (Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, 2010), p. 161.

⁴⁴ **דבר**, 13 בינואר 1931, ע' 1.

⁴⁵ **פלסטין**, 13 בינואר 1931, עמ' 2; **הארץ**, 14 בינואר 1931, עמ' 1.

⁴⁶ **דבר**, 22 בינואר 1931, ע' 1.

⁴⁷ **דבר**, 12 בינואר 1931, ע' 1.

⁴⁸ Burgoyne, Fig. 31.3.

תפקיד הנציב העליון וממשלת המנדט

הנציב העליון נפגש, בנפרד, עם המופתי ועם המנהיגים הציונים והעביר להם את הצעותיו, המלצותיו וחששותיו לגבי מצב העניינים בזירה המקומית במטרה להבטיח את האינטרסים של בריטניה. על-פי הנחיה מלונדון ממשלת המנדט נקטה בצעדים הנדרשים לתמיכה ביוזמת המופתי. ראש משרד הבריאות הממשלתי נפגש עם המופתי וערך ביקור באתר הקבורה. כמחווה של רצון טוב הודיע הנציב העליון למופתי כי יעמיד לרשות המשפחה את קרון הרכבת הפרטי שלו.⁴⁹

הדאגה המרכזית של ממשלת המנדט, מעבר לסוגיות מעשיות בשאלות של בריאות הציבור ותחבורה, הייתה השמירה על ביטחון הציבור. זיכרון מאורעות 1929 היה עדיין טרי והסכנה להתפרצויות אלימות הייתה מוחשית מאחר ומסע ההלוויה עלול היה לשמש זרז להבעת מחאה ערבית המונית נגד הקמת בית לאומי ליהודים, כמו גם נגד הממשל הבריטי. האחריות רבצה על כתפי הנציב העליון. ער לפוטנציאל האלימות הוא נזקק לשיתוף הפעולה של המופתי על מנת להבטיח שמסע ההלוויה יעבור בשלום. ב-15 בינואר נפגש מפקד המשטרה עם המופתי לדיון בהסדרי ההלוויה⁵⁰ ובמברק ללונדון הודיע הנציב העליון כי קיבל את הבטחתו ש"לא יינתן אישור לשאת נאומים או לפצוח בשירה במהלך מסע הלוויה ברחובות".⁵¹ לורד פאספילד, מזכיר המושבות, דיווח לקבינט ב-21 בינואר שהממשלה בפלשתינה "נוקטת את כל אמצעי הזהירות" על מנת למנוע תסיסה ציבורית.⁵²

⁴⁹ הארץ, 15 בינואר 1931, ע' 1.

⁵⁰ הארץ, 18 בינואר 1931, ע' 1.

⁵¹ אשגר ציאנסלור לפאספילד, 24 בינואר 1931, PRO, עמ' 3.

⁵² ישיבת הקבינט הבריטי מיום 21 בינואר 1931, PRO.

פוליטיקה של הזמנות

כחלק מההפקה הפוליטית הגדולה, רשימת המוזמנים לטקס הקבורה הייתה בגדר אמירה רבת עוצמה. משמעות פוליטית רבה נודעה לא רק למוזמנים לטקס, אלא גם למי שלא הוזמן. על-פי אחד הדיווחים, הממ"ע הנפיקה 5,000 הזמנות עבור "נכבדים וקונסולים, מנהיגי דת ופקידי ממשלה רמי דרג" כמו גם לארגונים ומועדונים מוסלמים וערבים.⁵³ ההזמנות נשלחו למכובדים ערביים מארצות ערב השכנות: לאמיר עבדאללה בעבר הירדן ולראשי ממשלות סוריה ומצרים. מקור ערבי אחר דיווח על 10,000 הזמנות שנשלחו לטקס הקבורה, בצירוף דברי המופתי כי הנפטר שימש "סמל עליון למאמץ בלתי מתפשר לטובת העניין הערבי-פלסטיני".⁵⁴ לא נשלחו הזמנות לרבנים הראשיים או להנהגת הישוב היהודי.⁵⁵

הכנת רשימת המוזמנים בידי המופתי הכעיסה את חברי האופוזיציה. דיווח ביקורתי שהתפרסם לאחר טקס הקבורה ב'מיראא' אל-שרק' הדגיש את ה"שגיאות" שבוצעו על-ידי ועדת הקבורה שמונתה על-ידי המופתי והשתייכה לתומכיו בממ"ע.⁵⁶ על-פי דיווח זה המופתי נמנע, במכוון, מלהזמין אנשים שזוהו עם האופוזיציה ובכך הפך את הטקס לסוגיה פוליטית-סיעתית. רשימת הלא-מוזמנים כללה ראשי ערים ערביים שזוהו כתומכים באופוזיציה וכן חברי 'הוועד הפועל' הערבי שלא השתייכו לסיעתו של המופתי. על-פי הדיווח, הביקורת שנשמעה ברמאללה הייתה כי "הרשימה לא סָפְרה את תושבי העיר".

נושא אחר היה הנפקת הזמנות עבור פקידי ממשלה וחברי הקורפוס הקונסולארי בפלשתינה. המופתי התייעץ עם הנציב העליון ופעל על פי עצותיו.⁵⁷ בתשובתו לשאלה ישירה הודיע הנציב העליון למופתי שהוא עצמו לא יהיה נוכח בהלוויה ויהיה מיוצג על-ידי נציג ממושרדו. הוא גם דחק במופתי לשלוח הזמנות לפקידי ממשלתיים והציע שבמקום להגיע לתחנת הרכבת עם מקבלי הפנים האחרים, על הנציגים להשתתף בטקס בהר הבית, כשהם מופרדים במתחם מיוחד למטרה זו. המופתי הסכים להצעה.

⁵³ **הארץ**, 15 בינואר 1931, ע' 1.

⁵⁴ **דבר**, 22 בינואר 1931, עמ' 1.

⁵⁵ מצוטט **בדבר**, 16 בינואר 1931, עמ' 4; **דבר**, 22 בינואר 1931, עמ' 1.

⁵⁶ **דבר**, 29 בינואר 1931, עמ' 4.

⁵⁷ דוח פגישה עם המופתי, אשגר צ'אנסלור לפאספילד, 24 בינואר 1931, **PRO**, עמ' 4.

לשאלת המופתי לגבי משלוח הזמנות לאנשי הסגל הדיפלומטי השיב הנציב העליון כי, "עליו אכן לעשות זאת, אחרת הם ייעלבו". הוא גם הביע את דעתו כי יש להתייחס אליהם כמו אל פקידי הממשלה. המופתי התקשר לזקן הסגל הדיפלומטי, ד"ר נורד (Nord), הקונסול הכללי הגרמני, אשר המליץ בפניו לשלוח הזמנות לכל הדיפלומטים הזרים. סוכם שכל חברי הסגל הדיפלומטי יחכו לארונו של מוחמד עלי בתחנת הרכבת בירושלים ויצטרפו למסע ההלוויה עד לקבר. מספר קונסולים – הבולט בניהם הקונסול הכללי האמריקאי – נמנעו מלהשתתף בתהלוכה, אותה ראו "יותר כמפגן פוליטי מאשר טקס דתי".⁵⁸

⁵⁸ שם, שם.

התגובה הציונית I: מאחורי הקלעים

מאמר שהתפרסם בביטאונה של התנועה הציונית 'העולם' כחודש לאחר קבורת מוחמד עלי טען כי התייחסותה העקרונית של התנועה הציונית לירושלים ולמקומות קדושים אחרים היא כאל מתחמים מיוחדים שהם מעבר לכל שיקול "פוליטי או כלכלי אזורי".⁵⁹ המאמר טען ששמירה על זכויותיו המלאות של כל אתר קדוש צריכה להיקבע כעקרון פוליטי בהנחיית הממשלה. הוא הוסיף וטען שהתנועה הציונית ניהלה מדיניות של "סובלנות ניטראלית" כלפי פעולות שביצעו מנהיגים דתיים באתרים הקדושים שבשליטתם – כל עוד פעולות אלה לא הפרו זכויות דת יהודיות ולא היו פוליטיות במהותן. לפי המאמר, ירושלים שמשה כעיר קדושה לשלוש הדתות המונותאיסטיות והנהוג לקבור מְכֻבָּד דתי באתרים מקודשים או אישיות רמת דרג לאומית, יכול להתקבל באופן עקרוני. יחד עם זאת, לדעתו הקבורה של מוחמד עלי הייתה שונה בכך שהיוותה "אפיזודה פוליטית דרמטית" אשר שילבה פוליטיקה ודת גם יחד.

אף-על-פי שהדיווחים בעיתונות העברית לא ציינו זאת בגלוי ההנהגה הציונית הייתה מוטרדת מקבורתו של מוחמד עלי בירושלים. ב-9 בינואר נפגשו קולונל פרדריק קיש, ראש המחלקה הפוליטית של הסוכנות היהודית בירושלים ופנחס רוטנברג שעמד בראש הוועד הלאומי, כל אחד בנפרד, עם הנציב העליון בעניין הקבורה. המנהיגים הציוניים טענו כי יוזמת המופתי נבעה מ"סיבות פוליטיות בלבד" ובטאו את חששם שהקבר יהפוך ל"מקום קדוש שיהווה עילה להגברת הקיצוניות המוסלמית בנוגע לכותל המערבי".⁶⁰

המנהיגים הציונים גם חששו כי ההלוויה תצית אלימות. הנציב העליון הבטיח להם כי "ינקטו בכל האמצעים להבטחת מסע לווייה ללא פגע". הוא ייעץ ליהודים "להיעדר מטווח ראייה בעת מסע ההלוויה".⁶¹ הנציב העליון הביע תקווה באוזני מזכיר המושבות לורד פאספילד שמסע הלוויה לא יעורר מהומות, וכי "עובדת קיומו של הקבר ישכח במהרה".⁶² המנהיגים הציונים לחצו על הנציב לדרוש מממשלת הוד מלכותו לחזור בה ממתן ההרשאה. הוא הסביר כי לא ניתן לבטל זאת וכי צעד כזה יתפרש כפגיעה חמורה בעולם המוסלמי כולו. זה היה האזכור היחיד לאינטרסים הבריטיים בעולם המוסלמי. המנהיגים הציונים הודיעו לנציב שהם יבקשו מהסוכנות היהודית בלונדון להביע את מחאתה נגד החלטה זו. יומיים לאחר הפגישה של מנהיגי הישוב עם הנציב העליון

⁵⁹ **העולם**, 3 בפברואר 1931, עמ' 90.

⁶⁰ אשגר ציאנסלור לפאספילד, 17 בינואר 1931, **PRO**, עמ' 1-2.

⁶¹ **שם**, שם.

⁶² אשגר ציאנסלור לפאספילד, 17 בינואר 1931, **PRO**, עמ' 2.

שלחו חברים מהקהילה היהודית בקהיר מברק מחאה למשרד המושבות בלונדון ולנציב העליון בירושלים על הקבורה באזור "בית המקדש":

הקהילה היהודית בקהיר קיבלה בהפתעה את הידיעה על קבורת ההודי מוחמד עלי באזור בית המקדש של שלמה. קבורה זו עומדת בניגוד לכבוד שמאציל העולם היהודי על אתרי הקדושים והיא מגבירה את התעוררותם הלאומית של היהודים. בשם קהילתנו אנו מוחים נגד קבורה זו ודורשים בכל תוקף מהוד רוממותך למנוע אותה, מאחר והדבר יעורר את חרון אפם של כל היהודים באשר הם.⁶³

לא ברור מי עמד מאחורי המברק הנזכר. במפגש חירום עם ההנהגה הציונית בפלשתינה שהתקיימה ימים ספורים לאחר מכן, הביע קיש את ביקורתו על משלוח המברק בהתייחסו אליו כאל "דבר מוזר", והוסיף שהוא שלח "מכתב חריף" לנציגים ציונים, בו הזהירם לא לחזור שוב על מעשה מעין זה.⁶⁴ אין ספק כי הבוטות של המכתב עמדה בניגוד גמור לשפה הזהירה בה השתמשו המנהיגים הציונים בעת פגישתם עם הנציב העליון. כשהודלף דבר המכתב, הוא שימש תמריץ תעמולתי לעיתונו של המופתי: "הציונים... הסיגו כל גבול אפשרי, בחשבם שיצליחו למנוע מהמופתי לערוך טקס קבורה בדאר אל-אסלאם (אדמה מוסלמית) למנהיג מוסלמי דגול". העיתון קרא מעל דפיו למוסלמים המצרים "לתת שיעור אחת ולתמיד למגישי העצומה".⁶⁵

המברק של יהודי קהיר שהוזכר לעיל לא נועד לפרסום. יצוין כי הגינוי הפומבי היחיד בעיתונות העברית לקבורת מוחמד עלי היה פרי עטו של המשורר אורי צבי גרינברג שהתפרסם לאחר טקס הקבורה. שלא כמו קיש, גרינברג לא היה כבול לאילוץ משרה ציבורית. תוך התייחסות אגבית שהופיעה במאמר אשר כוון נגד אוזלת ידה של ההנהגה הציונית, המשורר הרביזיוניסטי-מיליטנטי הוקיע את "הקבורה הפוליטית בהר הבית", אשר "חיללה את המקום באמצעות קבורת גופה".⁶⁶ עבור גרינברג, קדושתו המהותית של הר הבית הייתה קשורה לשושלת בית דוד ולחזון חידוש ממלכת ישראל.

קיש לא הזכיר את קדושת הר הבית ליהודים כטיעון נגד קבורת מוחמד עלי. מכל מקום, הוא דיווח לנציב העליון כי קבורת מוסלמים מחוץ לבית קברות נוגדת את חוקי השריעה (בדיווח אל לורד פאספילד, ציין הנציב כי על פי המידע שבידו, אין זה

⁶³ יצחק לוי, יעקב (זיק) כהן וזכי דואק מקהיר אל הנציב העליון בירושלים מיום 11 בינואר 1931 בנספח 3 לאשגר ציאנסלור לפאספילד, 17 בינואר 1931, PRO.

⁶⁴ פרוטוקול, הפגישה המשותפת של הנהלת הסוכנות היהודית בפלשתינה, הנהלת הוועד הלאומי, חברי הלשכה המאוחדת ואגודת ישראל, 21 בינואר 1931 (להלן: פרוטוקול), הארכיון הציוני J105\32, ע' 2.

⁶⁵ אל-ג'אמעה אל-ערבייה, 14 בינואר 1931, עמ' 3.

⁶⁶ אורי צבי גרינברג, "על פטפטת תל אביבית", דואר היום, 28 בינואר 1931, ע' 1.

המקרה).⁶⁷ ההתייחסות היחידה לקדושתו של הר הבית עבור היהודים על ידי קיש באה בתגובה להצעת הנציב העליון למופתי, בעת פגישה שהתקיימה ב-16 בינואר, לשלוח הזמנות לכמה מנהיגים יהודים, למען "שיפור היחסים בין ערבים ויהודים".⁶⁸ יום לאחר מכן הודיע לו קיש כי "רבנים מובילים" לא יקבלו הזמנה מעין זו בהיותה מנוגדת להלכה היהודית: ביקור בהר הבית מהווה סיכון של מדרך רגליים על אדמת "קודש הקודשים", ועל כך חל איסור חמור.⁶⁹

מעניין כי בעודו דן עם הנציב בנושא ההזמנות, חשף קיש את הכוונה להעביר את קברו של הרצל לירושלים. הוא התייחס להחלטת ההנהלה הציונית משנת 1925 לגבי העברת קבר הרצל לארץ.⁷⁰ הרעיון הועלה במהלך טקס קבורתו המיוחדת של הסופר הידוע מקס נורדאו בבית הקברות בתל אביב, שיזמה עיריית תל אביב במאי 1926. קיש הזכיר את הכוונה להעלות את עצמותיו של הרצל לירושלים כטיעון נגד הזמנת מנהיגים יהודים לטקס הקבורה של מוחמד עלי. לטענתו, הוא היה בטוח כי "לאור הגישה הערבית לציונות... היהודים לא ישלחו הזמנות לנציגים מובילים בחברה הערבית".⁷¹ הנציב העליון הסכים שלא לעורר את הנושא עם המופתי. בדיווחו ללונדון הוא הביע את השערותו שהמופתי לא היה מאשר בשמחה הזמנת יהודים לטקס, משום ש"צעד כזה היה חושף אותו לביקורת עוינת מצד מתנגדיו הפוליטיים".⁷²

בפגישה ב-17 בינואר, הביע קיש בפני הנציב את חששו שתוצאת קבורת מוחמד עלי באל-חרם אל-שריף תהווה תקדים להיותו של הר הבית "מאוזולאום למנהיגים מוסלמים רמי דרג", ויהפכו ל"מרכז תעמולה פוליטית ודתית".⁷³ ביומניו הוא חזר והדגיש את חששותיו מכוונת המופתי להפוך את המתחם למקום קבורתם של מנהיגים מוסלמים "שאינן כל קשר בינם ובין ארץ-ישראל".⁷⁴ בתשובתו לקיש, טען הנציב כי לדעתו קבורתו של מוחמד עלי "לא תעלה ולא תוריד מקדושת ההר בעיני המאמינים המוסלמים", משום שהאתר כבר מוכר להם "רק במעט פחות קדוש ממכה ומדינה".⁷⁵

⁶⁷ אשגר צ'יאנסלור לפאספילד, 17 בינואר 1931, PRO, עמ' 4; אשגר צ'יאנסלור לפאספילד, 24 בינואר 1931, PRO, עמ' 1.

⁶⁸ אשגר צ'יאנסלור לפאספילד, 24 בינואר 1931, PRO, עמ' 1.

⁶⁹ שם, עמ' 2.

⁷⁰ דבר, 2 ספטמבר 1925, עמ' 1.

⁷¹ אשגר צ'יאנסלור לפאספילד, 24 בינואר 1931, PRO, עמ' 2.

⁷² שם, שם.

⁷³ שם, עמ' 2-3.

⁷⁴ קיש, יומן, רישום מיום 18 בינואר 1931, עמ' 404.

⁷⁵ אשגר צ'יאנסלור לפאספילד מיום 24 בינואר 1931, PRO, עמ' 3.

התגובה הציונית II: תגובה פומבית

המדיניות הציונית הרשמית שגובשה על-ידי קיש הייתה להימנע מביקורת גלויה על קבורת מוחמד עלי בירושלים. כפי שציין ביומנו ובשיחותיו החשאיות עם הנציב, "נראה לי כי בשעה זו אין מקום לביקורת ציבורית מצד היהודים".⁷⁶ הוא היה מודע לכך כי ביקורת כזו עשויה רק להועיל למסע התעמולה של המופתי. אולם, כפי שהוכיח המברק שנשלח על-ידי יהודים ממצרים, המדיניות, שמעולם לא נדונה ולא הוכרזה רשמית, לפיה אין למתוח ביקורת פומבית על קבורת מוחמד עלי בהר הבית הסתירה גוונים שונים של עמדות אידיאולוגיות מצד פעילים ציוניים.

הבעיה עם האסטרטגיה של קיש התבררה כאשר במהדורה השבועית בשפה האנגלית של עיתון ההסתדרות 'דבר' התפרסם מאמר מערכת ביקורתי על קבורתו של מוחמד עלי.⁷⁷ 'דבר' נחשב שופרו של הישוב היהודי בפלשתינה ולא רק של תנועת העבודה הציונית. כפי שהעיתון 'פלסטיין' הערבי הבהיר, "'דבר' מבטא את דעת הרוב היהודי בפלשתינה".⁷⁸ מנקודת ראות ערבית מאמר המערכת היה האקדח המעשן שהוכיח כי הציונים "כועסים על כך שהקבר יאחד את פלסטיין ושאר העולם המוסלמי",⁷⁹ ומשום כך היהודים התנגדו לקבורתו של מוחמד עלי בירושלים.

מבחינתו של קיש, המאמר שביטא באופן פומבי את דבר ההתנגדות היהודית בטעות יסודו והוא גרם לנזק משמעותי שיש לתקנו במהירות: "בנוגע ל'דבר' צריך לתקן מה שנאמר ולענות לדברי 'פלסטיין' בעניין זה. התיקון צריך להיות בשלמות ולא בצורה חלקית כי השגיאה הביאה אותנו במצב חמור ודרוש לתקנה כ'אות'.⁸⁰ הוא שלח מכתב נזיפה ל'דבר',⁸¹ אך לא היה בזה לשנות את העובדה כי המאמר הביקורתי אכן היה למכשול. במפגש עם קיש הזכיר ג'ורג' אנטוניוס, שהיה מקורב למופתי, את המאמר. קיש

⁷⁶ קיש, **יומן**, עמ' 403.

⁷⁷ עורך **דבר** היה ברל כצנלסון. עורך המהדורה השבועית בשפה האנגלית היה משה שרת. באופן שאין באפשרותנו להסבירו אי אפשר לאתר את מאמר המערכת הנ"ל בגיליונות המהדורה האנגלית של דבר. מידע לגבי מאמר מערכת זה מוגבל לאזכורים המופיעים במקורות בני אותה תקופה, והבולט מכולם אצל

קיש, **יומן**, ע' 404; **פרוטוקול**, ע' 2.

⁷⁸ **פלסטיין**, 25 בינואר 1931.

⁷⁹ **פלסטיין**, 23 בינואר 1931.

⁸⁰ **פרוטוקול**, עמ' 3.

⁸¹ קיש, **יומן**, עמ' 403.

התגונן בטענה שמדובר באי-הבנה ומאמר המערכת לא ייצג את "העמדה היהודית", מאחר ו"אנחנו מכבדים את מוחמד עלי והוא היה גם קרוב לציונים".⁸²

קיש היה מודע לכך כי התנגדות ציונית גלויה לקבורה תשרת את מסע התעמולה של המופתי וגרס כי הדרך הטובה ביותר תהיה הבעת תנחומים פומבית לשוכת עלי, תוך התעלמות מוחלטת מהמופתי. חיים וייצמן הודיע לקיש שהוא פגש את שוכת עלי בלונדון, לפני עלייתו לאנגליה עם הארון, בדרכו לפלשתינה וזה האחרון הבטיח לו כי כוונתו היא ידידותית וברצונו לסייע בחיזוק השלום בארץ. וייצמן הציע לשלוח מברק לשוכת בהגיעו לפורט סעיד כתזכורת לשיחתם המשותפת. כפי שהוצע, קולונל קיש ורו פין שלחו מברק לשוכת בשם הנהגת הסוכנות היהודית ובו נאמר:

בהתקרבך לא"י שולחת לך הנהלת הסוכנות היהודית את השתתפותה העמוקה בצערך ומקווה שעם העברת גוייתו (כך במקור!) של אחיך למקום מנוחתו האחרון, רוח אישיותו הנעלה יהיה גורם להשרות שלום ועבודה משותפת בין התושבים המוסלמים והיהודים בארץ.⁸³

עיתונו של המופתי לא התרשם מהמחווה. לאחר פרסום מברק התנחומים שהתקבל בהפתעה לא מבוטלת בקרב חברי המערכת, טען העיתון כי "הציונים יעשו הכול על מנת למנוע הבאת הארון לארץ", ואם היו יכולים "הם היו מונעים לחם ומים מהמוסלמים".⁸⁴ לאחר שברך את קיש על מעשהו, הוסיף 'פלסטין' את תקוותו כי "אכן היהודים נוכחו לדעת חובה אנושית כלפי המת מהי".⁸⁵

קיש הבין כי כדי להשפיע על דעת הקהל הערבית יש להשלים את דברי המברק על-ידי הבעת תנחומים פומבית מטעם הישוב כולו. למטרה זו כונסה ישיבת חירום משותפת של הנהלת הסוכנות היהודית, הוועד הלאומי, אגודת ישראל וחברי מועצת הלשכה המאוחדת.⁸⁶ ההתכנסות התקיימה ב-21 בינואר בירושלים, יומיים לפני טקס הקבורה המיועד. מספר המשתתפים ומעמדם הבכיר העיד על חשיבות האירוע וההחלטות

⁸² פרוטוקול, עמ' 2.

⁸³ שם, עמ' 1.

⁸⁴ דבר, 21 בינואר 1931, עמ' 1.

⁸⁵ דבר, 23 בינואר 1931, עמ' 1.

⁸⁶ הלשכה המאוחדת, שנסדה בדצמבר 1929, הייתה אחראית לקשרים עם הערבים במטרה לטפח ולשפר קשרים אלה. בראש הלשכה עמדו קיש מהסוכנות היהודית, יצחק בן-צבי מהוועד הלאומי וחיים מרגליות קלרוויסקי. המועצה הציבורית של הלשכה המאוחדת כללה ראשי וסגני ערים יהודים. על אגודת ישראל ושיתוף פעולה שלה עם הסוכנות היהודית ר': יוסף פונד, "בתוך המעגל: ניסיונות של אגודת ישראל לשיתוף פעולה עם הסוכנות היהודית", ישראל 21 (2013), עמ' 143-177.

שתתקבלנה, אשר היו אמורות לייצג את ההסכמה הרחבה בקרב הישוב היהודי בארץ-
ישראל.⁸⁷

קיש פתח את הדיון במתן גרסתו לאירועים והגיש הצעה לניסוח המענה. הדוברים
הסכימו עם הביקורת שמתח על מאמר המערכת של עיתון 'דבר'.⁸⁸ יצחק בן-צבי הביע
את דעתו כי הייתה זו טעות טקטית אך הדגיש כי העיתון ביטא את דעת עורכיו בלבד
ואינו מייצג את העמדה הרשמית של הנהלת הסוכנות היהודית והוועד הלאומי. יצחק
אלישר, לשעבר סגן ראש עיריית ירושלים, הביע את דעתו כי מגיעה התנצלות על פרסום
המאמר. לגבי המענה אכן התקבלה הסכמה כללית כי יש לשלוח מברק תנחומים בשם
הישוב, שניסוחו מובא להלן:

ערב הגיע גווייתו של מולאי מחמד עלי (כך במקור!) לא"י, אנו רוצים להביע את
השתתפותנו העמוקה בצער משפחת המנוח והמושלמים בעולם כולו על אבדתם
הגדולה.

יהודי ארץ-ישראל מגישים את תנחומיהם לבני דתו של המנהיג המנוח המלווים
אותו לקברו ולמוסלמי ארץ-ישראל המתאבלים עליו.⁸⁹

על מנת לסבר את אזני הציבור הערבי, מברק התנחומים מטעם הישוב נשלח למערכות
העיתוניים הערביים. 'אל-ג'אמעה אל-ערבייה' פרסם את תוכנו במקום בולט בעיתון,
ללא שום הערה מצורפת; 'פלסטין' פרסם את תוכנו אך הוסיף כי המברק נשלח כאקט
של נימוס בלבד ואי אפשר לסמוך על כנותו.⁹⁰ במאמר פרשנות שהתפרסם יומיים לאחר
מכן, נכתב ב'פלסטין' כי מברק התנחומים הינו "אחיזת-עיניים פוליטית" בלבד מאחר
ומערכת 'דבר' הוכיחה כי 'היהודים' התנגדו לקבורת מוחמד עלי בירושלים.⁹¹ יתר על כן,
העיתון דיווח כי כאשר שוכת עלי נופף בידיו כאות תודה לקהל, ללא אבחנה בין ערבים
ללא-ערבים, כל הנוכחים הגיבו בהסרת כובעיהם, חוץ מ"היהודים". זאת, לדעת העיתון,
הייתה הוכחה ניצחת לתמיכתם של היהודים במאמר המערכת של המהדורה האנגלית
של 'דבר'.

מנגד, שוכת עלי שלח מכתב לקיש, בו הביע את הערכתו ליחסה של הנהלת הסוכנות
היהודית כלפי קבורת אחיו והזמין את קיש לפגישה. פגישתם התקיימה ב-8 בפברואר,

⁸⁷ פנחס רוטנברג, ראש הוועד הלאומי לא יכול היה להשתתף אולם הסכים עם קיש. **פרוטוקול**, עמ' 1.

⁸⁸ **פרוטוקול**, עמ' 3.

⁸⁹ **שם**, שם.

⁹⁰ **דבר**, 25 בינואר 1931, עמ' 1.

⁹¹ **פלסטין**, 25 בינואר 1931, עמ' 1.

אך כפי שציין קיש ביומנו, נוכחותו של מזכיר המופתי שגלן לשוב לא אפשרה שיחה ישירה וגלויה ביניהם.⁹² וייצמן הציע להשתמש במברק כתזכורת לפגישתם בלונדון, אך מסתבר ששוב לא שכח את הפגישה ההיא. בנאום שהוא נשא בפני חברי האגודה המוסלמית-נוצרית, יום לפני פגישתו עם קיש, הוא הזכיר את העובדה כי נפגש עם וייצמן בלונדון מאחר ורצה לסייע בהשכנת שלום.⁹³ הוא אמר למאזיניו כי רק עם בואו לפלשתינה הוא נוכח בעומק השנאה השורה בין ערבים ויהודים שהיא, לדבריו, תוצאה של הפוליטיקה היהודית. לדעתו, על מנת להשיג שלום, על היהודים לשנות את המדיניות שלהם.

⁹² קיש, **יומן**, רישום מה-8 בפברואר 1931, עמ' 409.

⁹³ **דבר**, 8 פברואר 1931, עמ' 1.

מסע ההלוויה

בהודעה לציבור שפורסמה יום לפני מסע ההלוויה והקבורה עודד המופתי ערבים פלשתינאים להשתתף בטקס תוך שמירה על הסדר הציבורי.⁹⁴ כמתוכנן, ביום שישי 23 בינואר 1931, ביום חורף שטוף שמש, הגיע ארונו של מוחמד עלי לתחנת הרכבת בירושלים. כשהוא מכוסה בבד ירוק עם פסוקים מהקוראן הועבר הארון למכונית מיוחדת ומסע הלוויה יצא לכיוון שער שכם כשבראשו שוטרים רכובים על סוסים. אחריהם צעדו אבלים שהשמיעו מזמורי קינה וקבוצות של צעירים נושאי דגלים, זרים ודיוקנאות של הנפטר. שוכת עלי והמופתי צעדו מאחורי הארון. האלמנה, מלווה בניצגות של ארגוני נשים ערביות, צפתה בתהלוכה ממרפסת בנין הדואר כשהמסלול כולו מאובטח על ידי שוטרים. התהלוכה עברה דרך שער שכם לתוך העיר העתיקה. על פי הדיווח הרשמי, הקהל שנע בעקבות הארון שמר על הסדר.⁹⁵

נציגי הממשלה הצדיעו לארון עם כניסתו למתחם ההר ויחד עם ראשי הקהילות הנוצריות, הצטרפו לתהלוכה וצעדו מאחורי הארון. חברי הסגל הדיפלומטי הצטרפו לתהלוכה לרגלי המדרגות שמובילות לכיפת הסלע. התהלוכה עצרה בפתח הצפוני של כיפת הסלע ושוכת עלי הודה לקהל הרב.

הנציגים הרשמיים עזבו את המקום לאחר שלחצו ידיים לשוכת ולמופתי והתהלוכה נכנסה למתחם כיפת הסלע. משם עבר הארון למקום קבורתו המיועד.

המופתי הסכים שלא יישאו נאומים ברחובות הסמוכים, אך איסור זה לא חל כמובן על אזור חלקת הקבר, שם נאמרו דברי הספד שכללו מסר אנטי-ציוני מובהק.⁹⁶ הנואמים, נציגים של אגודות אסלאמיות וארגונים במצרים, בתוניסיה ובסוריה העבירו מסרים למען סולידאריות פאן-ערבית ופאן-אסלאמית. המופתי, כאמירה שאינה משתמעת לשתי פנים על תפקידו המרכזי באירוע ועל מעמדו כמנהיג, לא רק שהיה ראשון המספידים אלא גם המנהיג הפלשתינאי-מוסלמי היחיד שנשא דברים באירוע. בין המספידים היו אחמד זכי, הבלשן המצרי הידוע, שהציג את מוחמד עלי כקדוש מעונה (שאהיד) של הג'יהאד והמנהיג הגולה מתוניסיה, עבד אל-עזיז ת'עאליבי.⁹⁷

⁹⁴ **דבר**, 25 בינואר 1931, עמי 1.

⁹⁵ דוח על ההלוויה של מוחמד עלי, בנספח לאשגר צ'אנסלור לפאספילד מיום 24 בינואר 1931, **PRO**.

⁹⁶ **דבר**, 25 בינואר 1931, עמי 1.

⁹⁷ **פלסטין**, 24 בינואר 1931, עמי 2.

הסדקים בהפגנת האחדות באו לידי ביטוי בהיעדרותם של אישים ידועים. ראעיב אל-נשאשיבי, ראש העיר ירושלים ומנהיג בולט מבין מתנגדי המופתי לא השתתף וההסבר הרשמי היה שהוא חולה. מוסה כאט'ים אל-חוסייני, ראש הוועד המנהל של הקונגרס הפלשתינאי הערבי, נשאר בביתו ביריחו. העדרו של הנציב העליון היה ידוע למופתי מאז הפגישה שקיימו ב-17 בינואר. באופן רשמי הנציב העליון נעדר מהאירוע עקב מחלה.

סיכום

שיר שפורסם בעיתון 'פלסטין' ביום קבורתו של מוחמד עלי שיבח את הנקבר באל-חרם אל-שריף ש"נתפס בקרב מוסלמי העולם כגיבור האסלאם... אדם חשוב בקנה מידה עולמי". הפאתוס האדיר את שמו של המת ואת חשיבות קבורתו. השיר התמקד בארון הקבורה יותר מאשר במוחמד עלי עצמו. היה זה הארון ומסעו לירושלים שהיו במרכז ההפקה הגאו-פוליטית הגרנדיוזית הזו שתכנן וביצע האג' אמין אל-חוסייני, המופתי הגדול של ירושלים.

הקבורה בירושלים הייתה הרבה יותר מאשר טקס אשכבה דתי. עם תפיסתה כהפקה פוליטית ותכנונה בידי המופתי כאמצעי תעמולה פוליטית, עולה השאלה האם עבור המופתי היה המיזם הישג. אין ספק כי הדבר נתון לפירושים שונים בהתאם להשקפה אידיאולוגית. המופתי עצמו לא התייחס לסוגיה זו בפומבי. לפי העיתון 'פלסטין', מספר המשתתפים בהלוויה הגיע ל-100,000.⁹⁸ העיתונות העברית הייתה יותר סקפטית. לפי 'דברי' ההלוויה לא זכתה לתשומת לב רבה בארצות השכנות ומספר המשתתפים בה היה קטן.⁹⁹ בה בעת קבע העיתון כי ההלוויה "הייתה הפגנה דתית רבת-רושם". הפלשתיין ביולטין כתב כי "התהלכה... הייתה חסרת עניין", וציין כי "יחסית רק מעטים דאגו לחלוק לו כבוד אחרון".¹⁰⁰ מנקודת ראות הממשלה בירושלים ההלוויה הייתה הצלחה משום שלא היו הפרות סדר במהלכה. אין ספק כי האופן המכובד שבו התנהל מסע ההלוויה הקרין על המופתי, שהוכיח בזאת שהוא שותף אמין לממשלה, כשיש לו עניין בכך.

ועדיין, ההצלחה הייתה גם פועל יוצא של ההשפעה הגאו-פוליטית של הקבורה בירושלים. האופוזיציה למופתי בממ"ע הושתקה. העיתונות הערבית-פלשתינאית הביעה תמיכה נלהבת ביוזמת המופתי. 'דאר היום' העריך כי "ע"י קבורתו של מוחמד עלי בירושלים נוצרו קשרים – אם נרצה ואם לא נרצה – בין מוסלמי א"י ובין אחיהם שבהודו".¹⁰¹ ליבת הסוגיה הייתה המאבק נגד כינונו של בית לאומי ליהודים. דעת הקהל הערבי ראתה במעשה זה מכה ניצחת לציונות, כפי שטען מנהיג ערבי צעיר בבירות בשיחה עם כתב 'דאר היום': "בעת קבורת מוחמד עלי בירושלים נקברה גם הציונות שלכם".

⁹⁸ פלסטין, 24 בינואר 1931.

⁹⁹ דבר, 25 בינואר 1931, עמ' 1.

¹⁰⁰ The Palestine Bulletin, 25 January 1931, p. 1.

¹⁰¹ דואר היום, 22 פברואר 1931, עמ' 1.

קבורתו של מוחמד עלי בירושלים הייתה רק השלב הראשון בתכניתו האסטרטגית של המופתי להפיכתה של ירושלים למרכז ערבי-מוסלמי. קיש הביע את חששו מפני כוונת המופתי להפוך את אל-חרם אל-שריף ל"מאוזוליאום עבור מנהיגים מוסלמיים ידועי שם".¹⁰² הצעד הבא של המופתי בכיוון זה היה קבורת השריף אל-חוסייין אבן-עלי, ראש השושלת ההאשמית, ביוני 1931 בקרבת מקום לקברו של מוחמד עלי. על פי פרשנות בעיתון 'דבר', "קבורת מוחמד עלי והשריף חוסייין בצרו את עמדת המופתי לשעה זו; יצרו לו קשרים פוליטיים חשובים והניחו יסוד למרכז המוסלמי העתיד בירושלים".¹⁰³

בדצמבר 1931, בניצוחם של המופתי ושוכת עלי, התכנס בירושלים הקונגרס האסלאמי הכללי. תוך כדי מצג סולידיאריות פאן-אסלאמית בסוגיית תושבי הארץ הערבים, הביע הקונגרס את תמיכתו במנהיגותו של המופתי ובתכניותיו השאפתניות לגבי ירושלים. בפועל, חוץ מיצירת פנתיאון פאן-מוסלמי ופאן-ערבי בירושלים, תכניתו הגרנדיוזית של המופתי להקמת 'מרכז אסלאמי' בעיר לא התממשה. עקב מסע כושל לגיוס תרומות, בא גם הקץ לחזונו לבניית האוניברסיטה האסלאמית.

ראוי לציין כי מנחם אוסישקין הצליח לקדם את הרעיון של יצירת פנתיאון ציוני בירושלים. בשנת 1934 דאג אוסישקין לכך שעצמותיו של המנהיג הציוני ליאו פינסקר (1821-1891) יוטמנו במערת ניקנור שעל הר הצופים. הוא עצמו נקבר באותה מערה ב-1941. בעקבות מלחמת העצמאות, הפך הר הצופים למובלעת ישראלית ולא ניתן היה להמשיך בפיתוחו כפנתיאון ציוני. בשנת 1949 הועלו עצמותיו של הרצל לישראל ונטמנו בגבעה במערב ירושלים. הר הרצל, כפי שנקרא האתר רשמית, הפך לבית הקברות הלאומי של ישראל, פנתיאון ציוני ייחודי השייך למרקם הסמלי והטקסי של המדינה היהודית.

בהסתתרו מאחורי דלת סגורה ומשולל פונקציות טקסיות דתיות, קברו של מוחמד עלי והפנתיאון המוסלמי-ערבי שיצר המופתי בשולי אל-חרם אל-שריף לא הפך, בסופו של דבר, למאפיין בולט באזור הקדוש בו שולטים כיפת הסלע ומסגד אל-אקצא. במידה ניכרת היה זה דווקא הנציב העליון שבראייתו ארוכת הטווח חזה את העתיד כאשר טען בשיחתו עם הקולונל קיש בפגישתם ב-9 בינואר 1931 כי "אם מסע הקבורה והטקס יעברו בשקט, עצם נוכחותה של המצבה תשכח בקרוב".

¹⁰² אשגר צ'אנסלור לפאספילד, 24 בינואר 1931, עמ' 2, PRO.

¹⁰³ דבר, 11 בספטמבר 1931, עמ' 15.